

**АЮУЛГҮЙ БАЙДЛЫН ДҮН ШИНЖИЛГЭЭНД СИСТЕМИЙН
БҮТЦИЙН АШИГЛАЛТ БА ХЯЗГААРЛАЛТ**
SYSTEMATIC REVIEW OF SECURITY RESULTS AND ITS
APPLICATION AND LIMITATIONS

*ахмад Ш.Эвсанаа (МА)
Дотоод хэргийн хэргийн их сургуулийн
Эрх зүй, нийгмийн ухааны сургуулийн
Нийгмийн ухааны тэнхимийн ахлах багш*

Хураангуй: Аюулгүй байдалд хандах хандлага, түүнийг хангах үйл ажиллагаа, мэдээлэл, мэдлэг, судалгаа, дүн шинжилгээ, үнэлгээнд суурилах нь арга зүйн чухал ач холбогдолтой. Аюулгүй байдлын онол, үзэл баримтлал, арга зүйд өөрчлөлт гарч, аюулгүй байдлыг хангах үндсэн үйл ажиллагаа бол аюулгүй байдалд нөлөөлж буй аюулын чиг хандлагын судалгаа, дүн шинжилгээ, эрсдлийн үнэлгээ юм. Энэ нь аюулгүй байдалд заналхийлж буй аюулын хэлбэрийн агуулга, шинж чанар өөрчлөгдөж, өргөжих, шинэ чиглэл рүү шилжиж буй зэрэг үйл явцыг ойлгож мэдэхийн тулд аюулгүй байдалд заналхийлж буй хэлбэрүүдийг олж тогтоох явдал юм.

Abstract: Approach to security and actions to ensure it are based on knowledge, information, research, analysis, and evaluation are of great methodological importance. There have been major changes in security theory, concepts, and methodologies, and the primary activity of ensuring security is the study, analysis, and risk assessment of threat trends affecting security. It is the identification of security threats in order to understand the process of changes in the content and nature of threats to security, as they expand and move into new directions.

Түлхүүр үгс: Төр, аюулгүй байдал, үндэсний аюулгүй байдал, систем, системийн бүтэц, хүчний тэнцвэржилт, зөөлөн хоёр туйлт, хатуу хоёр туйлт.

Key words: State, security, national security, system, system structure, balance of power, soft bipolar, hard bipolar.

Оршил. Хувь хүн, үндэстэн, олон улсын аюулгүй байдал нь хүн төрөлхтний шийдвэрлэвэл зохих нэн чухал асуудлын гэдгийг үгүйсгэх аргагүй. Ялангуяа үндэсний аюулгүй байдал нэн чухал. Аюулгүй байдлын зохицолдоо тааруу бусад хоёр түвшинг, нөхцөл байдлыг тодорхойлоход төр зонхилох үүрэгтэй.

Түүхийн туршид төрийн оршин тогтнол, нэг нь нөгөөгийнхөө аюулгүй байдалд заналхийлсээр иржээ. Үндэсний аюулгүй байдлаа бэхжүүлж эхэлэхэд нөгөө нь эдийн засгийн эмх замбараагүй байдалд орж, дайнд бэлдэх болдог байна. Үндэсний аюулгүй байдлын асуудлын цар хүрээ, шинж чанар түүхэн цаг үеэс шалтгаалан асар их зөрчилдөөн, эсвэл намжмал байдал, өсөн нэмэгдэж буй хамтын ажиллагаагаар тодорхойлогдсоор иржээ. Иймэрхүү хэлбэлзэл байдаг ч, айдас түгшүүр оршоор байна.¹

Аюулгүй байдлын дүн шинжилгээнд системийн бүтцийн ашиглалт, хязгаарлалтын талаар судлаачдын үзэл баримтлал, онолын сэтгэлгээгээр хэрхэн авч үзэж байсныг судлахыг зорилоо. Аюулгүй байдал нь зөвхөн үндэстний шинжтэй үзэл баримтлал биш юм. Түүнийг судалж, дүн

¹ Берри Бузан. (орчуулагч Л.Оюунгэрэл). Ард, түмэн, айх аюул. УБ., 1999 он, 5 дахь тал

шинжилгээ хийж, зөвлөмж болгосон ихэнх ном зохиолд хүчин чадал ба энх тайвны үзэл баримтлалд үндэслэдэг нь хэвээр байна.

Үндсэн хэсэг. Их гүрнүүдийн тухай мэтгэлцээн бол олон улсын аюулгүй байдлыг системийн бүтцийн үүднээс авч үзэхэд хэрэглэж болох хамгийн түгээмэл үр ашигтай хандлага байж болох юм. Энэ нь хэрэг дээрээ системийн дотор хүчин чадлын хуваарилалтыг “эсрэг тэсрэг түвшнээр” авч үзэн системийн тогтвортой байдал, дайн гарах магадлал, цар хүрээг тодорхойлох зорилготой юм.

Судлаач К.Уольцийн² тодорхойлолтоор хүчин чадлын хуваарилалт нь системийн бүтцийн өчүүхэн /анархи байдлын нарийн бүтэцтэй харьцуулахад/ түвшин юм.³ Гэвч бүтцийн дүн шинжилгээг Уольцоос өөр хүн нэг их сонирхоогүй билээ. Үүний шалтгаан гэвэл эсрэг тэсрэг байдал өөрчлөгдлөө ч гүн дэх бүтцүүд хэвээрээ үлдэхээс гадна Дэлхийн хоёрдугаар дайны дараа дэлхий ертөнц олон туйлт системээс ихээхэн ховор тохиолдох хоёр туйлтай түүхэн хэв маяг руу эрчимтэй шилжсэн явдал юм.

АНУ энэхүү өөрчлөлтийн төвд орших болсноос хойш Америкийн эрдэмтэд энэ нөхцөл байдлыг судлах сонирхолтой болсон нь ойлгомжтой.

Юуны өмнө системийн бүтцийн олон хэв маягийг хөгжүүлэх хэрэгтэй байсан. Судлаач Мортон Каплан⁴, хүчний тэнцвэржилт, зөөлөн хоёр туйлт, хатуу хоёр туйлт, хориг тавих нэгж, бүх нийтийн ба шатлан захирах гэсэн системийн зургаан хэв маягийг тодорхойлжээ. Хүчний тэнцвэржүүлэлтийн загвар Европын төрт ёсноос үүсэж, 1914 он хүртэл давамгайлж байсан бол зөөлөн, хатуу хоёр туйлт загвар хүйтэн дайны эхний ба сүүл үед ихээхэн тод илэрч байсан ба бусад нь одоогоор илрэлээ олоогүй, онолын хувьд байж болох загвар юм.

Улс төрч К.Ж.Холсти⁵ жишээлбэл, шатлан захирах, тархмал бүлэг, туйлт загварууд гэж ангилж байгаа бол харин судлаач Р.Роузкранс давхраажилт, туйлт байдал, хүчин чадлын хуваарилалт, нэгэн төрөл байдал гэсэн дөрвөн үзүүлэлтээр илүү нарийвчилсан ангилал хийжээ⁶. Эдгээр оролдлогод хүчний тэнцвэржилтэд системийн үйлчлэх дүрэм журмыг тодорхойлох гэх мэт сонирхолтой асуудлыг хөндөж, онолын маргаан өрнүүлэх ач холбогдолтой боловч бусад бүтэцтэй үед аюулгүй байдлын шаардлага ямар байх талаар тодорхой дүгнэлт хийж чадаагүй.

Дипломатч Холстийн үзэж байгаагаар түүний судалсан аль загвар бие даасан улс төрийн субъектийн аюулгүй байдлыг илүүтэй хангаж байна гэж хэлэх аргагүй ажээ. Өөр өөр загвар олон улсын харилцааны хэв маягт нөлөөлснөөр системийн гишүүдэд учирч болох аюулгүй байдлын шинж чанар өөрчлөгдөхөөс биш, аюулгүй байдлын түвшин дээшилж, доошлохгүй юм. Үүнтэй холбоотойгоор хэд хэдэн таамаглалыг дэвшүүлж болох юм.

Судлаач Р.Роузкрансын⁷ үзэж байгаагаар хоёр туйлт системийн үед олон улсын түвшинд гарах хүчирхийллийн тоо нь цөөрч сөнөөх хүч чадал нь өсдөг бол тархмал системийн үед хүч хэрэглэх явдал олширч, хөнөөл нь багасдаг байна. Түүнээс гадна нэг төрлийн /өөрөөр хэлбэл нэгтгэн нягтруулах үзэл суртал нь өөр хооронд ялгаа бага/ системүүд нь үзэл суртлын хувьд ихээхэн ялгаатай системтэй харьцуулахад олон улсын мөргөлдөөнд өртөх нь бага ажээ. Гэхдээ томоохон асуудлаар ижил байр суурьтай байж чаддаггүй байна. Орчин үеийн гол асуудал болох хоёр туйлт бүтцийн үзүүлэх нөлөөний тухай санал ихээхэн зөрөлдөөнтэй байгаа юм.

Судлаач Р.Роузкрансын нотолж байгаа хатуу хоёр туйлт систем нь олон улсын маргааныг хянах чадварын хувьд “уян хатан биш” гэсэн үзэл бодол нь хоёр туйлт бүтэц бол аюулгүй байдлын

² Kenneth Neal Waltz, Америкийн улс төрч, улс төрийн шинжлэх ухааны профессор

³ Берри Бузан. (орчуулагч Л.Оюунгэрэл). Ард, түмэн, айх аюул. УБ., 1999 он. 190 дахь тал

⁴ Morton Kaplan, АНУ, улс төрийн шинжлэх ухааны профессор, олон улсын харилцаа, геополитик судлаач

⁵ Eino Rudolf Woldemar Holsti, Финляндын улс төрч, дипломатч

⁶ Берри Бузан. (орчуулагч Л.Оюунгэрэл). Ард, түмэн, айх аюул. УБ., 1999 он. 191 дэх тал

⁷ Richard Rosecrance, Америкийн улс төрч, профессор

асуудлаар хийх сонголтыг ихээхэн хатуу ширүүн болгодог тухай Жон Херцийн саналтай дүйж байгаа юм.

Судлаач Карл Дейч, судлаач Дэвид Сингер нар жишээлбэл, аюулгүй байдлын хувьд олон туйлт систем нь хоёр туйлт системээс илүү гэж үзэж байхад судлаач Майкл Хаас, аль ч хэлбэрийг нь ач холбогдол, үнэ цэнтэй гэж үзэхгүй гэжээ. Харин Уольц ийм үзэл санааг шүүмжлэн хоёр туйлт бүтэц бол нээлттэй бүтэцтэй харьцуулахад олон улсын аюулгүй байдлыг сахин хамгаалахад илүү тул энгийн тогтвортой санамсаргүй зүйлд өртөх нь бага гэж үзэж байна. Судлаач Майкл Брешэр ба бусад судлаачид Уольцийн саналыг дэмжиж, дээрх сэдвээр маргаан өрнүүлснээр бүтцийн судалгаанаас гадна хүчин чадлын хуваарилалт ба шийдвэр гаргах төвүүд гэсэн үзэл бодлыг шинээр дэвшүүлэн тавьж байжээ.

Онолын ийм дээд түвшинд үндэсний аюулгүй байдлын асуудалд системийн бүтэц хэрхэн нөлөөлөх тухай нарийвчилсан заавар, зөвлөмж байхгүй юм. Системийн бүтцийн хандлага тусгаар байдлыг сонгож авч болох шинэ загварын тухай сэтгэлгээнд шинэ түлхэц өгөх учиртай. Мөн түүнчлэн системийн бүтэц нэг хэлбэрээс нөгөөд шилжихдээ ямар учир шалтгаанаар, яаж, хэзээ, ямар үр дагавартай зэрэг олон асуудлыг дэвшүүлдэг ч аль загвар нь илүү ач холбогдолтой талаар нэгдмэл байр суурь байхгүй учраас ихээхэн хийсвэр шинжтэй ажээ. Өөр өөр бүтцийг аюулгүй байдлын объект гэж үзэж болох юм. Уольцийн үзэж байгаа шиг хоёр туйлт бүтэц нь аюулгүй байдалд арай бага бэрхшээл учруулдаг гэж нотолбол нөхцөл байдлыг хэвээр үлдээсэн нь дээр гэсэн дүгнэлтэнд хүрэх юм. Үүнтэй нэгэн адил системийн бүтцийг өөрчилж, аюулгүй байдлын олон асуудлыг шинээр гаргаж болох юм. Яагаад гэвэл хуучин систем, улс орнуудын хууль ёсны эрх ашгийг тусгаж байгааг зөрчил тэмцэлгүй өөрчилж чадахгүй ажээ. Уольцийн тодорхойлж буй бүтэц бол Дэлхийн Хоёрдугаар дайны үр дүнд бий болж хүчин чадлын одоогийн хуваарилалтыг аюулгүй байдлын эрх ашгийн бодит нөхцөл байдлыг тусгаж байгаа гэж үзэн түүнд өөрчлөлт орох нь аюул занал нэмэгдэнэ гэж үздэг. Иймээс системийн тогтвортой байдлыг эрэлхийлэх нь аюулгүй байдлын судалгааны сэдэв болж байна.

Ийм учраас системийн бүтцүүдийг бүхэлд нь судалж, өөр хооронд нь харьцуулахад асар их хүчин чармайлт шаардана. Туйлт нөхцөл байдал нь олон улсын системийн үндсэн асуудлууд болох дайн, энх тайван, тогтвортой байдлын асуудалд хариулт өгнө гэж хүсэн хүлээж байсан учраас тодорхой үр дүнг дүгнэх, практик үйл ажиллагаанд шүүмжлэлтэй хандах талыг орхигдуулж байжээ.

Туйлт нөхцөл байдал бол нэгэн хэмжигдэхүүнээс бүтэх түүхэн хандлага биш юм. Тэр нь хүчин чадлын хуваарилалт хэмээх эгэл хүчин зүйлийг аюулгүй байдлыг бүрэлдүүлэх нөхцөл гэж үзэж түүхийн өөр өөр үеүдэд хандахдаа энэхүү хүчин чадлыг л цорын ганц тайлбар болгосоор иржээ. Асар хурдацтай өөрчлөгдөж байгаа асуудлуудад ганц үзүүлэлттэй хариулт өгнө гэдэг бол ухаалаг биш нь ойлгомжтой юм. Туйлт нөхцөл байдлыг түүхэн үеүдээр өөр хооронд нь харьцуулах нь явцуу үндэс суурьтай болно гэсэн үг юм.

Аюулгүй байдлын нөхцөлүүд хүчин чадлын хуваарилалтаас гадна олон хүчин зүйлээс хамаарах төдийгүй эдгээрийн ялгаатай тал нь түүхийн өөр өөр үеүдэд системийн бүтцийн дотор ижил төстэй зүйлээс урган гарах нэгэн төрөл байдлаас шалтгаална.

Түүхийн ялгаа, зөрөөтэй талууд эсрэг тэсрэг байдалд, улмаар үндэсний аюулгүй байдалд нөлөөлдөг. Тэдгээр нь

- Цэргийн технологийн шинж чанар, юуны өмнө түүний устгах чадвар, түүнчлэн хүч хэрэглэх магадлал
- Системийн дотор эзгүй, эсвэл цөөн хүн амтай, томоохон улс гүрнүүдээр хүлээн зөвшөөрүүлэх түвшинд улс төрийн хувьд зохион байгуулагдаагүй газар нутаг байгаа эсэх
- Системийг бүрэлдүүлэгч төрийн шинж чанар, түүнчлэн үзэл суртлын “нэг төрөл байдал” ба системийн дотор нөлөө бүхий том гүрний байр суурь, үндсэн чиглэлээ өөрчлөх гэж байгаа зэргийг нэрлэж болно.

- Системийн дотор дайн дажнаас ядарч сульдсан байдал байгаа эсэх, жишээлбэл, 30 жилийн дайны дараах Европын систем, эсвэл Вьетнамын дараах АНУ дахь дайн байлдааны сулруулагч мөн чанарыг гүнзгий ухамсарласан байдал зэрэг юм.
- Системийн түвшинд дайныг төрийн бодлогын хууль ёсны шинжтэй хэрэгсэл гэж үзэж байгаа эсэх,
- Системийн доторх улс орнууд өөр хоорондоо дайсагналцсан түвшин байгаа эсэх; энэхүү харьцаа Герман, Франц хоёрын туршлагаас харахад түүхэн нөхцөл байдлаас болоод ихээхэн өөрчлөгддөг байна.

Дээрх нөхцөл байдлыг харгалзан үзээд системийн бүтцээс үүдэн гарах аюулгүй байдлын асуудлуудын хил хязгаарыг тодорхойлж болох юм. Тэр нь юу гэсэн үг вэ? Ижил төстэй системийн бүтцийн дотор цөмийн зэвсэгтэй эсэх эсвэл дайн байлдаан явуулахад бэлэн болон зайлсхийж байгаа зэрэг шинжээр илүү өргөн хүрээнд ижил төстэй байдлыг нь тодорхойлно гэсэн үг юм. Жишээлбэл, хоёр туйлт ертөнцийн тухай мэтгэлцээнд нэг талаас аюулгүй байдалд үзүүлэх нөлөө, нөгөө талаас цөмийн зэвсгийг хэрэглэсний үр дагавар хоёрыг цаг хугацааны хувьд давхцаж байгаагийн хувьд хэрхэн яаж бие биенээс нь салгаж ойлгох тухай асуудал чухал болж байна. Европ тив бол Дэлхийн нэгдүгээр дайн, түүнээс хойш ч гэсэн хүчний тэнцвэртэй систем байснаа хэрхэн өөрчлөгдсөнийг харж болно.

Өрнөдийн стратеги судлаачид үзэж буйгаар олон туйлт тогтолцоо эргээд олон улсын аюулгүй байдалд ноцтой занал учруулах боломжтой гэж дүгнэж байна. Дээрх судалгааны онолын үндэс нь “Balance of Power” буюу “хүчний тэнцвэр”-т тулгуурласан “Rebalance Power” буюу хүчний дахин тэнцвэржүүлэх үзэл баримтлал болно.⁸

Хүчний тэнцвэржилтийн талаар бас онцгой анхаардаг, яагаад гэвэл тэр нь олон улсын харилцааны судалгаанд уламжлал ёсоор чухал байр эзэлдэгээс гадна гүн дэх болон хуваарилалтын бүтцийг өөр хооронд нь холбох гүүр болдог.

Нөгөө талаас хүчний тэнцвэр бол хүчин чадлын бүтцийн нэг загвар /гол төлөв олон туйлт загвар/ тул бас шүүмжлэлд өртдөг. Буллын тэмдэглэснээр “хүчний тэнцвэржилт” нь олон утга санааг илэрхийлдэг. Түүгээр хүчин чадлын бүтцийн нэгэн өвөрмөц хэв маягийг төдийгүй анархи систем дэх төрийн үйл ажиллагааны ерөнхий зарчмыг бас илэрхийлдэг. Түүний үзэж байгаагаар хүчин чадлын тэнцвэржилт хэмээх нэр томъёоны жинхэнэ утга санаа системийн түвшинд тод илэрдэг байна.

Системийн түвшин дэх хүчин чадлын тэнцвэржилт нь олон улсын анархи байдлыг хадгалан үлдээх гол зарчмуудыг тодорхойлж, тэдгээртэй салшгүй холбоотой байдаг. Анархи бүтэц нь нэг юмны эсрэг тэсрэг хоёр тал болох хүчин чадлыг тэнцвэржүүлж хадгалан барих боломжтой. “Хүчин чадлын тэнцвэржилт гэж бусдын үйл ажиллагааг хуульчлан тогтоодог аль ч улс гүрэн давуу эрх эдлэхгүй байхыг хэлнэ”⁹ гэсэн судлаач Ваттеллын сонгодог тодорхойлолтыг зөв зүйтэй гэж хүлээн зөвшөөрөл анархи байдлыг өөр талаас нь тодорхойлж байгаа хэрэг юм.

ДҮГНЭЛТ

Ийнхүү системийн бүтцийн судалгаа бол үзэл санааны гэхээсээ илүү яаж хэрэглэхээс их хамаарна. Системийн бүтцийг чадамгай хэрэглэж чадвал аюулгүй байдлын асуудлын олон тодорхой зүйлийг шийдвэрлэх үзэл бодлыг боловсруулах боломж олно. Харин дангаараа аюулгүй байдлын нарийн төвөгтэй асуудлыг иж бүрнээр шийдвэрлэж чадахгүй. Эдгээр нь анархи байдлаас урган гарах аюулгүй байдлын асуудлыг хэлбэржүүлж, холбодог чухал боловч цөөн зарим үзүүлэлтийн л нэг юм.

⁸ Д.Уламбаяр. Дэлхийн шинэ дэг журмын талаарх зарим эргэцүүлэл. УБ., 2014 он

Энэхүү өгүүллээр төр, улс гүрэн, ард түмний болон хувь хүний аюулгүй байдал нь олон хүчин зүйлээс шалтгаалж байдгийн илрэлийг судлаачдын үзэл баримтлал, онолын сэтгэлгээ, оновчтой шийдэл хэрхэн дэвшүүлж байсныг авч үзлээ.

НОМ ЗҮЙ

1. Д.Уламбаяр. Дэлхийн шинэ дэг журмын талаарх зарим эргэцүүлэл. УБ., 2014 он
2. Берри Бузан. (орчуулагч Л.Оюунгэрэл). Ард, түмэн, айх аюул. УБ., 1999 он
3. Morton A. Kaplan Morton. System and Process in International Politics. 1957 он
4. Barry Buzan Department of International Studies, University of Warwick. Peace, Power, and Security: Contending Concepts in the Study of International Relations.
5. Buzan Barry 1983. People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations. Brighton: Harvester Press/Chapel Hill: North Carolina University Press.